

KRZYSZTOF LIPKA¹

Rafał Lemkin – wspomnienie

Wpłynął: 1.02.2024. Akceptacja: 20.02.2024

W tym roku obchodzić będziemy 65. rocznicę śmierci Rafała Lemkina, polskiego i amerykańskiego prawnika, autora pojęcia „genocyd”, współtwórcy Konwencji Organizacji Narodów Zjednoczonych o zapobieganiu i karaniu zbrodni ludobójstwa. Równocześnie mija 80 lat od wydania książki jego autorstwa zatytułowanej *Axis Rules in Occupied Europe*, w której po raz pierwszy zaproponowano całościową definicję, zakres i postulat międzynarodowego ścigania takich przestępstw. Pośmiertnie amerykańskie gazety określiły Lemkina słowem „krzyżowiec”. Rzeczywiście, jego bezkompromisowe zaangażowanie w tworzenie ram prawnych dla przeciwdziałania i karania najstraszliwszych zbrodni przeciwko ludzkości miało coś z krucjaty.

Rafał Lemkin urodził się w roku 1900, w miejscowości Bezwodne koło Grodna, w rodzinie żydowskiej. Jego rodzina była związana z rolnictwem. Uczył się w Białymstoku, a następnie studiował na UJ w Krakowie, z którego został relegowany za sfałszowanie dokumentu dotyczącego służby wojskowej. Po tym niefortunnym incydencie wznowił naukę na UJK we Lwowie. To na tej uczelni uzyskał 6 lipca 1926 r. tytuł doktora nauk prawnych. Prawdopodobnie przez krótki okres był też studentem Wydziału Filozofii Uniwersytetu Poznańskiego. W roku 1920 uczestniczył w wojnie bolszewickiej, a co najmniej jedno źródło potwierdza, że był w czasie służby ranny.

W trakcie studiów zainteresował się badaniami wybitnych lwowskich prawników: prof. Juliusz Makarewicza (z zakresu prawa karnego) i prof. Oswalda Balzera (historia prawa). Znajomość z prof. Makarewiczem będzie miała decydujący wpływ na jego dalszą karierę. Ta zaś rozwijała się dwutorowo. Pracował jako prokurator (najpierw w województwie tarnopolskim, następnie w Warszawie), a od roku 1934 prowadził własną kancelarię adwokacką w Warszawie. Niezależność finansowa pozwoliła mu na realizację planów naukowych. Dlatego też obok wykonywania pracy zawodowej angażował się w projekty badawcze i naukowe.

---

¹ Dr Krzysztof Lipka – Akademia Leona Koźmińskiego (Polska); e-mail: lipkak@kozminski.edu.pl; ORCID: 0000-0002-1680-9635.

Jego znajomość języków i zainteresowanie prawem porównawczym predysponowały go do udziału w pracach związanych z tworzeniem prawa nowo powstałego państwa. Dzięki rekomendacji prof. Makarewicza Lemkina oddelegowywano do Sekretariatu Generalnego Komisji Kodyfikacyjnej.

Kolejny etap to udział w pracach organizacji międzynarodowych. Zostaje zaproszony przez prof. E.S. Rappaporta do czynnego udziału w Polskiej Komisji Współpracy Prawniczej Międzynarodowej przy Radzie Naukowej MSZ. W jej ramach prawnik reprezentuje nasz kraj w licznych spotkaniach międzynarodowych dotyczących unifikacji rozwiązań prawa karnego.

W początkowym okresie Rafał Lemkin zainteresował się prawem karnym państw totalitarnych. Przetłumaczył na język polski kodeksy karne ZSRR i Włoch. Obydwa tłumaczenia opatrzył własnymi uwagami. Jednocześnie przygotował też (wspólnie z M. MacDermottem) wydane w USA tłumaczenie na język angielski polskiego kodeksu karnego.

W tym czasie zaczyna publikować liczne artykuły naukowe, a także opracowuje hasła w encyklopediach.

W roku 1939 ukazuje się jego pierwsza książka wydana za granicą. We Francji wychodzi drukiem *La régulation des paiements internationaux*, która omawia kwestie rozliczeń międzynarodowych. Wybór tematu potwierdza dalsze poszerzanie zakresu zainteresowań autora. Przez cały ten czas Lemkin-badacz pochłonięty jest jednak przede wszystkim kwestią zbrodni popełnianych przez państwa na narodach i grupach etnicznych i politycznych. Rozumiejąc zasadę suwerenności państw, uznaje brak mechanizmów prewencji i karanie takich czynów za trudny do uzasadnienia. W pamiętnikach wspominał, że nie mógł zrozumieć, dlaczego za zabicie jednego człowieka mordercy grozi kara śmierci, a za wymordowanie całego narodu nie odpowiada nikt.

Jego przemyślenia powoli nabierają kształtu propozycji rozwiązań. W październiku 1933 r. miał wziąć udział w V Konferencji dla Unifikacji Prawa Karnego w Madrycie. Ponieważ ostatecznie nie mógł być na niej obecny, przesłał referat pod tytułem *Czyny stanowiące zagrożenie ogólne (międzypaństwowe) uznane za przestępstwa prawa narodów*. Przedstawia propozycję uregulowania przez społeczność międzynarodową najcięższych zbrodni *iuris gentium*. Autor uznał, że powinien istnieć katalog zbrodni ściganych i karanych niezależnie od miejsca ich popełnienia i przynależności państwowej sprawy. Zaproponował zdefiniowanie pięciu nowych przestępstw; terroryzmu, aktów barbarzyństwa (ukierunkowanych na zniszczenie grupy rasowej, religijnej lub społecznej), wandalizmu (czyli niszczenia dzieł sztuki i kultury mającego za celu unicestwienie dziedzictwa kulturowego danej grupy), a także spowodowanie katastrofy skutkującej przerwaniem komunikacji międzynarodowej oraz skażeń (chemicznych).

Dobrze rozwijające się kariery, zarówno adwokacka, jak i naukowa zostały przerwane przez wojnę, której okrucieństwo wpłynęło na ostateczną krystalizację przemyśleń Lemkina na temat ludobójstwa.

We wrześniu 1939 r. przez Wilno i Kowno udało mu się przedostać do Sztokholmu; tu w krótkim czasie opanował język szwedzki, na poziomie umożliwiającym mu prowadzenie zajęć na lokalnym uniwersytecie.

Ze Szwecji zdecydował się wyjechać do USA, gdzie otrzymał ofertę pracy na Duke University. Od razu też aktywnie włączył się w pracę agencji rządowych (między innymi przygotowywał angielskie tłumaczenia dokumentów związanych z okupacją niemiecką w Polsce). W tym czasie jego koncepcja genocydu była już dobrze przemyślana, co potwierdziła publikacja książek *The German New Order in Poland* oraz słynnej *Axis Rules in Occupied Europe*, w której po raz pierwszy pojawia się definicja terminu „ludobójstwo”.

Pod koniec wojny Rafał Lemkin zaangażował się w działania mające na celu rozliczenie zbrodni niemieckich w Polsce i Europie. Swoją, w tym czasie już bardzo głęboką, wiedzę wykorzystał, doradzając sędziemu amerykańskiego Sądu Najwyższego Robertowi H. Jacksonowi (głównemu oskarżycielowi z ramienia USA) w przygotowaniu procesów w Norymberdze. Obserwacja ich przebiegu i rozczarowanie związane z ograniczonym tylko osądzeniem niemieckich zbrodniarzy zmotywowały Lemkina do włączenia się do prac przy opracowywaniu projektu rozwiązania prawnego, które miałyby zapobiec powtórzeniu się okrucieństw wojen światowych. Akt ten miał precyzować definicje zbrodni ludobójstwa i określać zasady ich karania.

W efekcie wysiłków Rafała Lemkina, wspieranego przez niewielką grupę prawników, w 1946 r. ONZ przyjęła rezolucję uznającą koncepcję zbrodni genocydu. Dwa lata później, 9 grudnia 1948 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ uchwaliło Konwencję o zapobieganiu i karaniu zbrodni ludobójstwa, która weszła w życie w 1951 r. Co ciekawe, USA ratyfikowały ją dopiero pod koniec rządów prezydenta Reagana; Polska – w roku 1950.

Realizacja wielkiego marzenia i „dzieła życia” nie przyniosła autorowi natychmiastowego uznania w środowisku naukowym. W atmosferze podejrzliwości wobec emigrantów z krajów, które znalazły się w bloku sowieckim, a także w związku ze zmianą stosunku do Niemiec, skutkującą polityką wygaszenia procesu rozliczania zbrodni, jego osoba i dorobek przestały być mile widziane w USA. Powrót do Polski uniemożliwiły mu jego publikacje oskarżające ZSRR i Stalina o zbrodnie *hotodomoru* w Ukrainie. Mimo trudności finansowych i poczucia zawodu „samotny prorok”, jak określił go dziennikarz, intensywnie pracował nad dalszym badaniem kwestii ludobójstwa. Był jednak pozbawiony stałego zatrudnienia (w roku 1951 wygasł jego kontrakt na Uniwersytecie w Yale, jedyne stałe źródło dochodów),

w bardzo złej sytuacji materialnej, a przy braku perspektyw na stabilizację jego stan zdrowia systematycznie pogarszał się. Zmarł w dniu 28 sierpnia 1959 r., wracając z rozmów z jednym z wydawnictw.

Rozumienie prawa przez Rafała Lemkina ukształtowało się pod wpływem wydarzeń pierwszej połowy XX w. – okresu wojen i rewolucji, prześladowań grup społecznych na niebywałą skalę, czasu systemów totalitarnych. Był to jednak też okres kształtowania się współpracy międzynarodowej, powstawania zrębów nowych rozwiązań, okres Ligi Narodów i ONZ. Lemkin był przekonany o sile dobra i głęboko wierzył w możliwość skutecznego współdziałania państw. Wychował się w tak charakterystycznym dla Europy środkowej środowisku wielokulturowym. W domu rodzinnym mówiono w języku jidysz. W szkole uczył się po rosyjsku, a na studiach, w pracy zawodowej i naukowej używał języka polskiego, a następnie francuskiego, niemieckiego i angielskiego. Znał też włoski i szwedzki.

Już w dwudziestoleciu międzywojennym obok normalnej pracy zawodowej, uczestniczył w pracach organizacji międzynarodowych, tłumaczył, pisał artykuły. Przez chwilę próbował zajmować się działalnością wydawniczą. Jak ciężko i efektywnie potrafił pracować, pokazały lata końca II wojny światowej i okres powojenny, kiedy opracowywał materiały związane ze zbrodniami niemieckimi, a w szczególności okres prac nad projektem rezolucji ONZ z dnia 11 grudnia 1946 r., wzywającej Narody Zjednoczone do „przestudiowania problemu genocydu i przygotowania raportu dotyczącego możliwości uznania go za zbrodnię międzynarodową oraz zapewniającego współpracę międzynarodową dla jego zapobiegania i karania” oraz później nad Konwencją w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z 9 grudnia 1948 r.

Na emigracji przyznał, że do przemysłań na temat ludobójstwa, już w bardzo młodym wieku zainspirowało go *Quo vadis* Henryka Sienkiewicza, które przeczytał kilka razy i o którym często myślał i rozmawiał.

Ważnym bodźcem do zainteresowania się tym tematem były też doświadczenia związane z I wojną światową i działaniami zbrojnymi bezpośrednio po niej. Skala cierpienia ofiar i ogrom zbrodni i zarówno tych, których mógł być sam świadkiem (okupacja niemiecka, rewolucja, wojna polsko-bolszewicka), jak i tych, o których słyszał (w szczególności turecka rzeź Ormian, pogromy żydowskie organizowane przez ukraińskie wojska Petlury, a na koniec holokaust) zainspirowały go do studiowania kwestii przestępstw na narodach, grupach społecznych, etnicznych i religijnych.

Jako student i młody prawnik miał przy tym szczęście trafić na wybitnych znawców prawa karnego i historyków prawa, którzy pomogli mu w uporządkowaniu przemysłań i w późniejszym okresie zachęcili do publikacji propozycji rozwiązań prawnych.

Ucieczka przed Niemcami w 1939 r., świadomość, że jego rodzina i przyjaciele pozostali w kraju narażeni na eksterminację, wiedza o okropnościach życia na terenach okupowanych inspirowały Lemkina do zbierania dowodów zbrodni niemieckich i angażowania się w ich rozliczenie. Te doświadczenia wpłynęły na kształt rozwiązań zaproponowanych w Konwencji o zapobieganiu i karaniu zbrodni ludobójstwa.

Rola polskiego prawnika była kluczowa dla powstania zespołu rozwiązań dotyczących ludobójstwa. W szczególności inicjatywa w sprawie rezolucji ONZ z 11 grudnia 1946 r. była wyłączną zasługą uporu Rafała Lemkina. Był on również kluczowym współautorem przyjętego tekstu Konwencji o zapobieganiu i karaniu zbrodni ludobójstwa. To jego zapał i upór doprowadziły do finalizacji projektu aktu.

Jego dzieło nie spotkało się z uznaniem za życia. Choć kilka razy zgłaszano jego kandydaturę do Nagrody Nobla, to jednak po śmierci Rafał Lemkin został zapomniany. W Polsce, ze względu na jego sprzeciw przeciw totalitaryzmom, do których zaliczał oczywiście także system komunistyczny, a w USA zapewne z poczucia winy. Na Zachodzie na nowo odkryto go dopiero w drugiej połowie lat 70. W naszym kraju dekadę później. Pojawiły się artykuły omawiające jego życie i dorobek, a także próby upamiętnienia.

Ciągle jednak brak jednoznacznego uznania rangi jego dokonań. Co więcej, widać próby traktowania postaci i jego trudnego życia instrumentalnie. Politycy i (niestety naukowcy) z USA, powielając stereotypy dotyczące antysemityzmu i sugerując, że rzekomo został w roku 1934 zmuszony do przejścia do pracy w kancelarii adwokackiej. Nie ma jednak żadnych dowodów potwierdzających tę tezę. Wszystko wskazuje, że motywem decyzji o zmianie pracy były po prostu zarobki. Już kilka lat po rozpoczęciu praktyki adwokackiej sytuacja materialna młodego adwokata była na tyle dobra, że mógł pozwolić sobie na kupno domu na osiedlu Boernerowo. Budynek ten spłonął w wyniku bombardowania Warszawy we wrześniu 1939 r.

Za zwieńczenie dzieła Lemkina można uznać utworzenie Międzynarodowego Trybunału Karnego z siedzibą w Hadze. Funkcjonuje on od 1 lipca 2002 r., a wśród katalogu czterech ściganych zbrodni znajduje się „ludobójstwo”.

Bibliografia

- Dobrowolska-Polak J., *Przeciwdziałanie i karanie zbrodni ludobójstwa – dziedzictwo Rafała Lemkina*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego im. Z. Wojciechowskiego” 2008, 9.
Kornat M., *Rafał Lemkin (1900–1959) – studium biograficzne*, „Zeszyty Historyczne, Instytut Literacki Paryż” 2004, 145.

- Lachowski T., *Rafał Lemkin – uparty prorok, twórca pojęcia „ludobójstwo” w prawie międzynarodowym*, <https://iderepublica.pl/znani-nieznani/index/rafal-lemkin/> (dostęp 2.02.2024).
- Lemkin R., *Genocide – A Modern Crime*, „Free World” 1945, 9.
- Lemkin R., *Przestępstwa polegające na wywołaniu niebezpieczeństwa międzynarodowego jako delicta iuris gentium (Wnioski na V Międzynarodową Konferencję Unifikacji Prawa Karnego w Madrycie)*, „Głos Prawa Przegląd Prawniczy Allerhanda” 2018, 1–2.
- Lemkin R., *Rządy państw Osi w okupowanej Europie*, Warszawa 2013.
- Lemkin R., *Nieoficjalny. Autobiografia Rafała Lemkina*, pod red. D.L. Frieze, tłum. H. Jankowska, Warszawa 2018.
- Redzik A., *Poczet jurystów i ekonomistów (2): Rafał Lemkin (1900-1959)*, „Głos Prawa – Przegląd Prawniczy Allerhanda” 2019, 1.
- Redzik A., *Rafał Lemkin (1900–1959) – co-creator of international criminal law. Short biography*, Warszawa 2017.
- Stokowski M.P., *Z badań nad białostockim epizodem w biografii Rafała Lemkina*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2021, 1.
- Szawłowski R., *Jak Rafał Lemkin wprowadził termin „ludobójstwo” do prawa międzynarodowego*, <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/prof-ryszard-szawlowski-jak-rafal-lemkin-wprowadzil-termin-ludobojstwo-do-prawa-miedzynarodowego/> (dostęp: 2.02.2024).
- Szawłowski R., *Rafał Lemkin. Biografia intelektualna*, Warszawa 2020.
- Szawłowski R., *Rafał Lemkin – Warszawski adwokat (1934–1939), twórca pojęcia „genocyd” i główny architekt konwencji z 9 grudnia 1948 r. (Konwencja Lemkina). W 55-lecie śmierci*, „Palestra” 2014, 9.
- Szawłowski R., *Rafał Lemkin – twórca pojęcia „ludobójstwo” i główny architekt Konwencji z 9 XII 1948 (w czterdziestolecie śmierci)*, „Państwo i Prawo” 1999.
- Żukowski M.P., *Krakowskie czasy studiów Rafała Lemkina*, „Dzieje Najnowsze” 2011, 1.